

תוכן העניינים

פתח דבר 5

מבוא כללי - מחקר נרטיבי: הגדרות והקשרים /

רבקה תובל-משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל 7

שער 1: תאוריה

פרק 1: מגישה נרטיבית לפרדיגמה נרטיבית / גבריאלה ספקטור-מרזל 45

פרק 2: חשיבה נרטיבית / מיכל שיינברג-טז ודן בר-און 81

פרק 3: על מחקר נרטיבי, על פמיניזם ועל מה שביניהם /

מיכל צלרמאיר 106

שער 2: חוקרים ונחקרים ומה שביניהם

פרק 4: "הציץ ונפגע": סיכויים וסיכונים במפגש האינטראקטיבי

בריאיון הנרטיבי / שרית ברזילאי 133

פרק 5: סובייקטיביות במחקר נרטיבי: המקרה של מחקר

פמיניסטי-ילידי / סראב אבו-רביע-קווידר 155

פרק 6: יחסי מספר-חוקר במחקר הנרטיבי: למי שייך הסיפור? /

מירה קרניאלי 177

פרק 7: מ"דיווח" ל"סיפור": על תהליך חיפוש המשמעות

בריאיון המחקרי / פנינה שור ונעמה צבר-בן יהושע 197

פרק 8: המחקר הנרטיבי כאמצעי להעצמת החוקר / חנה עזר 221

שער 3: פרשנותם של סיפורי חיים

פרק 9: פרשנות וסיפור מחדש: תרומת התהליך הקבוצתי ללימוד

מחקר נרטיבי / פרימה אלבז-לוביש 251

פרק 10: על משמעותם של "ממצאים": ממסע נרטיבי אל סיפורי

חיים של סטודנטיות ועמיתות / אריאלה גדרון 274

- פרק 11: סיפורים "טובים" ו"לא טובים": דילמות בניתוח סיפורי
 הוראה של מדריכים פדגוגיים / חוה סימון 295
 פרק 12: סיפור חיים מקצועי: נרטיב של קונפליקטים /
 אורנה שץ-אופנהיימר ונורית דביר 322

שער 4: נרטיבים בצורות חיים

- פרק 13: נרטיבים בקבוצה בשירות ההכניה מחדש של העצמי:
 אסירים מספרים על זוגיותם / שמחה שלסקי וזאב אפל 349
 פרק 14: ממחקר לסיפור ולמחזה:
 המחקר הנרטיבי בין מדע ואמנות / עמיה ליבליך 379
 פרק 15: מסיפור של החמצה לסיפור של משמעות: הצעה לפרש
 סיפור חיים באמצעות כלים מתחום האימון (coaching) /
 דינה שקולניק 400

שער 5: כיוונים לעתיד

- פרק 16: מחקר נרטיבי ואתגר צבירת הידע (תורגם מאנגלית) /
 רות'לן ג'וסלסון 433

נספחים

- על הכותבים 446
 תקציר הספר באנגלית (abstract) 451
 מפתח העניינים 455
 מפתח השמות 462

פתח דבר

ראשיתו של ספר זה בסמינר שהתקיים בחורף תשס"ה (2005) ב"אחוזה אוהלו". הסמינר, שהפגיש חוקרות וחוקרים מדיסציפלינות שונות, רובם ממדעי החברה, היה השני בסדרת סמינרים על מחקר איכותני שהתקיימה ביזמת מכון מופ"ת ותחת חסותו (קדם לו סמינר בנושא מחקר פעולה, בחורף תשס"ד - 2004). במהלך הסמינר הועלו לדיון סוגיות מגוונות, שהמשותף לכולן היה התמודדות - מתוך עבודה פעילה ב"שדה" - עם מחקר נרטיבי ועם האתגרים שהוא מַזְמֵן לחוקרים. בסמינר לא הושמעו הרצאות סדורות של ידע סגור ומוגמר על מחקר נרטיבי, אלא הועלו סוגיות ושאלות שעורר פתוחות, ואלה נדונו בחשיבה ובליכון משותפים.

הספר הנוכחי הוא תוצר של חלק גדול מהדיונים שהתנהלו שם, על שפת הכינרת. הוא מורכב מפרקים שנכתבו על ידי משתתפי הסמינר ומייצג את מרבית הסוגיות שנדונו בו, שלדעתנו מהוות כיום אתגרים משמעותיים בעבור חוקרים איכותניים בכלל ובעבור חוקרי נרטיבים בפרט. כל אחד מן הפרקים דן בסוגיה תאורטית הקשורה לעשייה של מחקר נרטיבי, וכולם נסמכים על דוגמאות מחקריות. מעניין שהשילוב בין התאוריה לנעשה ב"שדה" נוצר בלא הכוונה שלנו, והדבר מאשש את הקשר ההדוק בין הגישה הנרטיבית ובין החיים - הן של הנחקרים והן של החוקרים.

תודתנו שלוחה לכל המעורבות בארגון הסמינר ובהוצאה לאור של הספר בעקבותיו: בראש ובראשונה אנו מודות לניצה שפירי, שמסירתה ונמרצותה עמדו מאחורי קיומם של שני הסמינרים באוהלו. ניצה גם יזמה את הפקת הספר ואת "התנעתו" הראשונית. תודתנו לכל השותפות בוועדה המארגנת של הכנס באוהלו - פרימה אלבז-לוביש, ברכה אלפרט, רויטל היימן, נורית זיידן, דלית לוי, נעמה צבר בן-יהושע, ניצה שפירי ודינה שקולניק - שסייעו בתכנון הסמינר ובהערכת הפרקים לספר. מכון מופ"ת, בניהולן של לאה שגריר ואחריה מיכל גולן, עמד מאחורי הפקת הסמינרים

באווהלו וסיפק את התמיכה ואת האכסניה, ויהודית שטיימן, ראש הוצאת הספרים של מכון מופ"ת והעורכת הראשית, ואריאלה גדרון, העורכת האקדמית, סייעו בהפקת הספר, ועל כך נתונה להן תודתנו. תודה לרחל רוקח, העורכת הלשונית של הספר, על עבודתה היסודית, ולמאיה זמר-סמבול, הגרפיקאית. לכל הכותבות והכותבים שתרמו פרק לספר שלוחה תודתנו על המסירות ועל הסבלנות שגילו בשלבים הארוכים והמפרכים של גיבוש הספר והכנתו לפרסום.

במהלך העבודה על הספר נפטר דן בר-און - אחד הכותבים בו, ומהראשונים והמרכזיים בקרב החוקרים הנרטיבים בישראל. אנו מבקשות להוקיר את זכרו ולהביע את הערכתנו ותודתנו על תרומתו המשמעותית לכיסוס המחקר הנרטיבי בארץ.

אנו מקוות כי ספר זה, שיצטרף לרשימת הספרים בעברית על מחקר איכותני, יהיה לעזר לחוקרים ולחוקרות המבקשים להסתייע במחקר נרטיבי.

רבקה טובל-משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל

העורכות

סתיו, תש"ע

מבוא כללי

מחקר נרטיבי: הגדרות והקשרים רבקה תובל-משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל

מבוא

בשנים האחרונות גבר מאוד השימוש במונח "נרטיב", עד שנדמה שהוא חדר לכל פינה בחיינו האישיים והציבוריים. לכל פרט, קהילה, קבוצה אתנית, ארגון מקצועי, תנועה פוליטית ומדינה - יש "נרטיבים" משלהם המגדירים מי הם ומהי המציאות בעיניהם. חלחולו של המונח לשפה היום-יומית מעיד על ההשפעה הרבה של הרעיון הנרטיבי ב"רחוב", מגמה שהואצה על ידי התפשטות השיח הנרטיבי באקדמיה והאיצה אותה.

אולם חדירת הנרטיב לשדה המחקר איננה פרי העשורים האחרונים ואיננה תוצר של הלכי רוח פוסט-מודרניים, כפי שמניחים לעתים. השימוש בסיפורים לחקר המציאות החברתית רווח כבר בראשית המאה הקודמת בדיסציפלינות מרכזיות: בהיסטוריה סיפרו סיפורים באופן מסורתי; באתרופולוגיה, שצמחה בחלקה מסיפורי מסע והתבססה על סיפורי חיים עוד במאה ה-19, פיתחו ושכללו את המחקר הביוגרפי בראשית המאה ה-20; בפסיכולוגיה, הסוגה המועדפת הראשונה הייתה חקר מקרה (case study) שנסב על בחינת סיפוריהם של פרטים. העבודות המפורסמות ביותר הן אלה של פרויד, אך גם Adler, Allport, Buhler, Murray, ואחרים הציעו תרומות נרטיביות חשובות. גם בסוציולוגיה, הדיסציפלינה היחידה במדעי החברה שנולדה כפוזיטיביסטית, היו יישומים סיפוריים: מחקר ההגירה של תומס וזנניקי (Thomas & Znaniecki, 1918-1920), שהתבסס על הביוגרפיה של איכר פולני, היה ציון דרך חשוב שבהשראתו פרח המחקר הביוגרפי ב-Chicago School (Pinnegar & Daynes), בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת (2007; Polkinghorne, 1988; Rosenthal, 2004).

עם התמקצעות הדיסציפלינות הייתה הפרדיגמה הפוזיטיביסטית, שבמרכזה השאיפה לאובייקטיביות, לדומיננטיות במדעי החברה. שיטות ביוגרפיות נתפסו כחובכניות, ולאחר מלחמת העולם השנייה הן נדחקו לשוליים (Denzin, 1989). ההתעניינות המחודשת בהן החלה לקראת שנות השבעים, כתוצאה מכמה תהליכים. הראשון והמרכזי שבהם היה האכזבה של הדיסציפלינות השונות מאי-יכולתן של שיטות כמותיות להבין חוויות אנושיות יום-יומיות (Bertaux, 1981). האמונה שתצפית יכולה להיות משוחררת מתאוריה - קרסה, והדבר הביא לביקורת גוברת על תהליך המחקר הפוזיטיביסטי ועל ההנחות האפיסטמולוגיות שבבסיסו. במקביל החלה להתגבש תפיסה פרשנית חדשה, שערערה על הקשר הפשוט לכאורה בין המספר לבין העולם שהוא מתאר, ובין החוקר לנחקר.¹ התפיסה של ייצוג המציאות ה"אמיתית" הוחלפה בתפיסה שהחוקר מספר סיפור על המציאות הנחקרת וכולל בו את פרשנותו ואת התאוריות המנחות אותו. מלבד "המפנה הפרשני" שהתחולל במדעי החברה, מאבקן של קבוצות מוחלשות ומושתקות - כמו נשים ומיעוטים - להשמעת קולן ולשוויון זכויות, תרמו לעניין המחודש בנרטיבים. מאבק זה בא לידי ביטוי בין היתר בהשמעה של סיפורים אישיים ונרטיבים של סבל והשתחררות ממנו (Rosenwald & Ochberg, 1992), ובקריאתם של בלשנים, ובראשם לבוב ווולצקי (Labov & Waletzky, 1967, 1997), לבחון נרטיבים מילוליים יום-יומיים. בשנות השמונים פורסמו חיבורים פורצי דרך שתיארו את הנרטיב כסכמה קוגניטיבית (הֶכְרָנִית) עיקרית (Bruner, 1986, 1987), כמטפורת בסיס בפסיכולוגיה (Sarbin, 1986), כערוץ מרכזי שבאמצעותו אנו מקנים משמעות לעצמנו ולעולם (Polkinghorne, 1988) ומעצבים את זהותנו (McAdams, 1985), וכבסיס לאינטראקציה חברתית (Gergen & Gergen, 1983).

1. לציון החוקרים והנחקרים השתמשנו בלשון זכר ונקבה לסירוגין, כדי לסמן נייטרליות מגדרית.

חיבורים אלה, ואחרים שפורסמו בעקבותיהם, הביאו ל"מפנה נרטיבי" (narrative turn) ואף ל"מהפכה נרטיבית" (Lieblich, Tuval-Mashiach, & Zilber, 1998) במדעי החברה. הנרטיב הופקע מגבולות מדעי הרוח, בעיקר מתחום ביקורת הספרות שבו הוא רווח, וחדר למרבית הדיסציפלינות החברתיות - היסטוריה, אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, חקר השיח, פולקלור, תקשורת, לימודי תרבות, גרונטולוגיה - כמו גם למגוון מקצועות: משפטים, רפואה, סיעוד, ייעוץ תעסוקתי, חינוך, ובעיקר עבודה סוציאלית, ייעוץ ופסיכותרפיה (Riessman & Speedy, 2007). בשני העשורים האחרונים פורסם מספר רב של ספרים ומאמרים שעניינם הגישה הנרטיבית בהקשרים שונים: עיוניים (Bamberg, 2007; Bruner, 1990, 2002; Chase, 2005; Clandinin & Rosiek, 2007; McAdams, 1988, 1993; Polkinghorne, 1988; Rosenwald & Oehberg, 1992) מתודולוגיים (ספקטור-מרזל, בדפוס; Andrews, Squire, & Tamboukou, 2008; Lieblich, et al., 1998; Mishler, 1986; Riessman, 1993, 2008; Rosenthal, 1993), ויישומיים - הדנים בשימוש בנרטיבים בתחומים כמו חינוך, ייעוץ תעסוקתי, בריאות וטיפול (Angus & Mcleod, 2004); Bearison, 1991; Crossley, 2002; Kleinman, 1988; White & Epston, 1990).² במיוחד יש לציין את הסדרה *The Narrative Study of Lives*, את המדריך הראשון לחקירה נרטיבית, (Clandinin, 2007), ואת כתבי העת בנושא נרטיב: *Narrative Inquiry* ו-*Narrative Study of Lives*.

גם בישראל גדל בעשור האחרון מספרם של המחקרים הנרטיביים ושל הספרים היוצאים בעקבותיהם. דוגמאות אחדות הן: בר-און (1994, 2006), ברזילאי (2004), יחזקאל (1999), לומסקי-פדר (1998), ליבליך (2000, 2003, 2007), ספקטור-מרזל (2008); קפלן (1999) וקרומר-נבו (2006). מבזמן מסוים יש כאן סגירת מעגל, שכן כאמור הולדתן של הדיסציפלינות

2. הפניות אלה הן רק דוגמאות ובשום פנים אינן ממצות את הספרות הנרטיבית. למקורות נוספים ראו גם פרק 1 להלן.

המרכזיות במדעי הרוח והחברה, למעט סוציולוגיה, הייתה בשימוש בסיפורים, והיה זה המפנה למדע הפוזיטיביסטי שהסיט את המחקר מן הדרך הזו. עתה, בעידן הפוסט-מודרני, חוזר הנרטיב לקדמת הבמה בדיסציפלינות ובזירות המחקר השונות.

מהו נרטיב?

בירור המונח "נרטיב"³ חשוב דווקא על רקע התפשטות השימוש בו, ש"הפך למייצג כל דבר ואת הכול: כאשר משהו מדבר או כותב באופן ספונטני, התוצר נקרא כעת נרטיב... פוליטיקאים מדברים על הצורך ב'נרטיבים חדשים'... ומוזיקאי ג'ז מחברים יצירות נרטיביות" (Riessman & Speedy, 2007: 428). התפיסה ש"הכול נרטיב" אינה נחלתו הבלעדית של השיח העממי אלא היא ניכרת גם באקדמיה. בצורתה הקיצונית היא הופכת כל נתון (data) שאינו מספרי אלא מילולי - לנרטיב. בין המצדדים בהגדרה כוללנית שכזו נמצא הווארד למשל, הגורס שכל חשיבה, כולל זו המדעית, וכל תקשורת אנושית, מדוברת או כתובה, היא סוג של סיפור (Howard, 1991). לדעתנו זו הגדרה רחבה מדי. אנו סבורות, כמו ריסמן וספירי, כי "לא כל דיבור או טקסט הוא נרטיב... סיפור סיפורים (storytelling) הוא רק סוגה אחת שאנשים משתמשים בה כדי להשיג יעדים מסוימים... צורות שיח אחרות... כוללות כרוניקות, דו"חות, טיעונים (ארגומנטציות), חילופין של שאלה ותשובה" (Riessman & Speedy, 2007: 428-429).

מה מאפיין אפוא את צורת השיח המכונה נרטיב? התשובות לשאלה זו מגוונות. גם בקרב אלה שמסכימים כי "לא הכול נרטיב" נוכל למצוא טווח רחב של הגדרות. ההגדרה הצרה ביותר, המקובלת בתחום הכלשנות, רואה בנרטיב יחידת שיח מובחנת שהאירועים סדורים בה ברצף ויש לה התחלה,

3. צבר-בן יהושע ודרגיש (2001) מציעות את המונח העברי "סיפר" כתרגום למונח נרטיב. בספר זה נשתמש במונח נרטיב, בשל היקלטותו ובשל השימוש השכיח בו.

אמצע וסוף (Labov, 1982). הגדרה רחבה יותר מתייחסת לתוצר המתקבל כתשובה ספונטנית לשאלה פתוחה המזמינה סיפור, כגון "ספר לי את סיפור חייך" או "ספר לי על ילדותך". תשובה זו מובנת כ"נרטיב", על אף שנרטיב הוא רק אחד מסוגי הטקסט הכלולים בו, מלבד טיעון (ארגומנטציה) ותיאור (Rosenthal, 1993). צ'ייס מרחיבה את ההגדרה לסיפור בטענה כי "הנרטיב יכול להיות בעל-פה או בכתב ועשוי להיווצר במהלך מחקר שדה, ריאיון או שיחה ספונטנית בין אנשים. בכל אחד ממצבים אלה, הנרטיב עשוי להיות (א) סיפור קצר וממוקד על אירוע מסוים ו/או על גיבורים מסוימים (ב) סיפור מורחב על היבט מתמשך ומשמעותי בחיי המספר, כמו חיי נישואין, עבודה או מחלה (ג) נרטיב על כל מהלך חיי האדם, מהלידה ועד ההווה" (Chase, 2005: 652). ההגדרה הכוללת ביותר היא בהיסטוריה חברתית ובאנתרופולוגיה, המתייחסות לסיפור חיים הנטווה מתוך מגוון של ראינות, תצפיות ומסמכים (Riessman & Speedy, 2007).⁴

האם אפשר לזהות מכנה משותף בין ההגדרות השונות? לפי ריסמן וספירי, המשותף לכל הנרטיבים הוא קיומם של רצף (sequence) ותוצאה (consequence), דהיינו התפיסה שמאורעות מסוננים, מאורגנים, מחוברים זה לזה ומוערכים כמשמעותיים בעבור קהל מסוים (שם: 430). אולם לדעתנו, להגדרות השונות יש בסיס משותף רחב יותר: מרבית החוקרים יסכימו, כמדומה, שכדי שטקסט יהיה "נרטיב" עליו לכלול שלושה מרכיבים: מספר (narrator) או זווית ראייה, דמות אחת או יותר, ועלילה (Ruth & Kenyon, 1996). העלילה היא "קו סיפור" היוצר קשרים קוהרנטיים ושיטתיים בין האירועים והופך אותם למכלול (גשטלט) הקשור בזמן (טמפורלי) (Polkinghorne, 1988); העלילה הופכת רצף של אירועים להשתלשלות הכוללת משמעות והיגיון פנימי, מעין פואנטה לסיפור

4. מעניין לציין כי על אף העדר הגדרה אחידה של המונח נרטיב, אנשים מסוגלים להחליט בקלות רבה, מגיל צעיר מאוד, אם מדובר בסיפור או בטקסט שאיננו סיפור (Nelson, 1989).

(Hinchman & Hinchman, 1997). כל המרכיבים הללו מצויים בהגדרה של ברונר (Bruner, 1986), שלפיה נרטיב כולל גיבור, פעולה, מטרה, סצנת התרחשות ואינסטרומנטליות (אמצעותיות), דהיינו המעשים הנדרשים לצורך ההתרחשות. לפיכך אפשר אולי לראות בה הגדרה המקובלת על מרבית החוקרים הנרטיביים.⁵

ההבדלים בין ההגדרות השונות של המונח נרטיב חושפים פערים בין הזרמים השונים במחקר הנרטיבי. בספר זה מוצגות תפיסות שונות של נרטיב, ואנו רואות בהן ביטוי לגוונים השונים הקיימים זה בצד זה בפרדיגמה הנרטיבית ופוטנציאל להעשרת השדה המחקרי בתחום. היצע ההגדרות מייצר עושר מתודולוגי ופילוסופי, אולם הוא גורם גם עמימות, שכן חוקרים שונים מתכוונים לדברים שונים באמרם "נרטיב". כדי לצמצם את אי-הבהירות ביקשנו מהכותבים להגדיר כיצד הם מבינים את המונח ולתאר כיצד הם משתמשים בו. הערפול בשיח הנרטיבי נובע גם מתופעה הפוכה: חוקרים שונים משתמשים במונחים שונים כדי לבטא משמעות אחת. דוגמה עיקרית היא המונחים "סיפור" ו"נרטיב": חוקרי הספרות והבלשנות מבחינים בין סיפור, כייצוג של אירוע מסוים ותחום, לבין נרטיב, הכולל סיפורים, אך גם חלקי קישור, משפטי חיווי ועמדות, ועשוי להיות ללא סדר כרונולוגי ולכלול טיעונים והנמקות שמחוץ לעלילה הראשית (McLeod, 1997; Rimmon-Keenan, 1989). מרבית החוקרים הנרטיביים משתמשים בשני המונחים במשמעות אחת, וכך נעשה גם בספר זה. מלבד "סיפור" ו"נרטיב", הספרות הנרטיבית גרושה במונחים נוספים המשמשים בערבוביה - ביוגרפיה, אוטוביוגרפיה, סקירת חיים, סיפור חיים, תולדות

5. עם זאת יש לומר כי הועלו ביקורות נגד הגדרתו של ברונר, בטענה שהיא משקפת תפיסה מודרנית של ה"עצמי" - כרציונלי, כאוטונומי וכבעל שליטה עצמית - ולפיכך היא מתאימה לסיפורי גברים ולא לאלה של נשים (Gergen, 1992), ויש אומרים שאינה מתאימה גם לסיפוריהם של זקנים (Becker, 1999).

חיים, נרטיב עצמי ועוד - לעתים במשמעות זהה ולעתים לא (על ההגדרות השונות של חלק ממונחים אלה, ראו: Chase, 2005). עושר לשוני זה טומן בחובו בעיות כאשר לאפשרות לנהל דיאלוג ברור בין החוקרים, כאשר לפרשנות של ממצאים נרטיביים וכאשר לפיתוח של ידע ותאוריה. אי לזאת, ספקטור-מרזל מנסה "לעשות סדר" - מהותי אך גם לשוני - תוך הבחנה בין נרטיבים מטיפוסים שונים. בקטגוריה הרחבה של נרטיבים היא מבחינה בין אלה שהאובייקט שלהם הנו חיצוני למספר - ארגון, קבוצה אתנית, מדינה - ובין אלה שהאובייקט הישיר והממוקד שלהם הוא המספר עצמו, דהיינו נרטיבים עצמיים. כל הנרטיבים העצמיים מתייחסים להיסטוריית חייו של המספר - כרוניקת האירועים וסדרת העובדות המרכיבים את מהלך חייו. אולם נרטיבים עצמיים נבדלים זה מזה ב"נתח" של היסטוריית החיים שהם מבקשים לייצג. בנרטיב עצמי תָּחום, המספר מתייחס להיבט מוגדר בתולדות חייו - ציר, פרק, תקופה - ואילו בסיפור חיים הוא מבקש לייצג את קורות חייו כיחידה שלמה, גם אם בפועל הוא מספר על חלק מצומצם ממנה (ספקטור-מרזל, בדפוס).

מהו מחקר נרטיבי?

ג'וסלסון וליבליך, מן החוקרות הנרטיביות המובילות, מגדירות מחקר נרטיבי כמחקר "המתייחס לכל חקירה המבוססת על שיה, על דיווחים מילוליים של אנשים על אודות התנסויותיהם. סיפורים אלה אינם חייבים להתחבר לאוטוביוגרפיה שלמה, אלא אפשר שיהיו אמירות או סיפורים תיאוריים קצרים שנוצרו בלשונו ובסגנונו האישי של המספר, בתגובה לשאלות פתוחות של החוקר" (Josselson & Lieblich, 2001: 280). מתוך הגדרה זו עולה הצורך בשתי הבחנות חשובות: הראשונה - הבחנה בין מחקר נרטיבי למחקר איכותני אחר (הבחנה זו נדונה בהרחבה בפרק הראשון של ספר זה, שעניינו מקומו וגבולותיו של המחקר הנרטיבי בתוך המחקר האיכותני, ונקודות הדמיון והשוני בינו ובין מחקרים פרשניים מסוגים אחרים), והשנייה

- הבחנה בין שימוש בנרטיב לצורכי מחקר לבין שימושים אחרים, כגון אמנותיים, עיתונאיים או תיעודיים, ולא להנחות את ההבחנה. (Josselson, 1993) מחדדת בשאלותיה את הצורך להגדיר מהו מחקר נרטיבי: מה צריך להתווסף לסיפור כדי שיהפוך למחקר? מה צריך להתווסף לטקסט הנרטיבי כדי שיובחן מתוצר עיתונאי או ספרותי ויוגדר כמוסיף ידע אקדמי ותאורטי? (שם: XI). לדבריה, ההבחנה בין מחקר נרטיבי לשימושים אחרים בנרטיב איננה קלה, בשל העדר גבולות ברורים בין שימוש אמנותי לשימוש מחקרי בסיפורים, ועם זאת אפשר לזהות כמה אמות מידה להבחנה ביניהם: המטרה של יצירת הטקסט, עיגון הנרטיב הנחקר בהקשרים רחבים וקישורו לנרטיבים אחרים, חיבורו לתאוריה ועמידה בתבחיני איכות מחקריים.

ה"עדשות" הייחודיות למחקר הנרטיבי

על אף ההבדלים באוריינטציות התאורטיות של חוקרים נרטיבים, אפשר להצביע על "עדשות" משותפות שדרכן הם מתבוננים בתופעות המגוונות שהם חוקרים. להלן תיאור של עדשות אלה המאפיינות את השלב הפוסט-מודרני של המחקר הנרטיבי. לדעת צ'ייס (Chase, 2005) יש שש "עדשות" מרכזיות שבעזרתן מתבוננים מרבית החוקרים הנרטיבים בתופעות המגוונות שהם חוקרים עדשות אלו כוללות את הנחות היסוד ואת הרעיונות המרכזיים המאפיינים את המחקר הנרטיבי בשלב הפוסט-מודרני, שלב ההבניה שלו.⁶

6. לפירוש ה"גלים" או השלבים הפילוסופיים של המחקר הנרטיבי, ראו להלן פרק 1, שכתבה ספקטור-מרזל. חלק מהעדשות המתוארות כאן אינן ייחודיות למחקר הנרטיבי, שכן הן מאפיינות גם מחקרים איכותניים אחרים. כך למשל, היחס בין המספר למאזין נדון כמעט בכל הגישות האיכותניות, אך הדגשים עשויים להיות שונים מגישה לגישה. לדיון מפורט על הרמיון ועל השוני בין מחקר נרטיבי למחקרים איכותניים אחרים, ראו להלן פרק 1. השימוש במטפורת העדשה וכן התיאור של העדשות הנמנות להלן מבוססים על חיבורה של צ'ייס (Chase, 2005).

עדשה ראשונה: הסיפור כיוצר משמעות

הנחת היסוד של חוקרים נרטיבים היא שהנרטיב שונה ממבני שיח אחרים: המבנה הייחודי שלו כולל תשובות לשאלות מרכזיות בהבנת החוויה הסובייקטיבית של הפרט, ובחלקן כאלו שאי-אפשר לענות עליהן בכלים מתודולוגיים אחרים. הנרטיב הוא כלי ליצירת משמעות, להבנה ולארגון של המאורעות המתרחשים. במובן זה, מצד אחד הנרטיב מתאר את המציאות, ומצד שני הוא מעצב אותה ומקנה לה משמעות (Lieblich et al., 1998).

לפי ג'רום ברונר (Bruner, 1990), הסיפור הוא מעין מודל של העולם, ויכולתו לשמש כלי להבניית העולם נשענת על מרכיביו הייחודיים, ביניהם: סידור המאורעות ברצף, שמירה על קשרים סיבתיים בין המאורעות, יצירת עלילה והפרתה, ותיאור אישי של הגיבור את פעולותיו כמו גם את עולמו הפנימי ואת תודעתו. יש אלפי אירועים שהם חלק מכרוניקת חיינו ולעולם לא ייכנסו לסיפור, ואילו אחרים ייפכו לחלק מסיפורנו האישי. ההבחנה ביניהם, טוען ברונר, קשורה במידת ההפרה שלהם את השגרה ואת הסדר הרגיל. האירועים ה"שוברים" את הרצף הצפוי, החורגים מהנורמה, הם אלה ש"שווה לספרם", שנשזרים בסיפור שאנו מספרים על עצמנו - לעצמנו ולאחרים. לכן, חלק מהמשמעות של כל סיפור צומח מהפער שבין "מה שהיה צפוי להתרחש", ובין "מה שהתרחש באמת".

לפי ברונר (Bruner, 1986), העמימות המאפיינת את הנרטיב מאיצה תהליכים של הבניית המשמעות. בשום סיפור אין המספר מפרט את "כל מה שקרה", ובאופן טבעי יש קטעים שבהם המאזין נדרש לתת פרשנות כדי להשלים את התמונה. כך, אנו כמאזינים מנסים כל הזמן להשלים את החלקים ה"חסרים" בסיפור, בעזרת השערות ובאמצעות היכרותנו המוקדמת את המספר ואת תרבותו. ברונר מוסיף כי הסיפור עשוי לכלול בתוכו מבנה טמפורלי, כלומר להתייחס לזמנים שונים, ויש בכך מעלה: ההתייחסות לעבר ולעתיד מעניקה למספר ולמאזין משמעות חדשה באשר להווה. בכך, טוען

ברונר, יש לנרטיב יתרון על פני מושגים דומים, כגון המטפורה. רעיונות אלה חוזרים בכתביהם של תאורטיקנים נרטיבים מרכזיים (McLeod, 1997; Polkinghorne, 1988; Rosenwald & Ochberg, 1992).

עדשה שנייה: הסיפור כהשמעת קול

חוקרים נרטיבים מייחסים חשיבות רבה למבע המילולי ורואים אותו כיצירה או כהישג אישי, בהיותו אקט של פועלות (agency) (Chase, 2005) כאשר אדם מספר את סיפורו, הוא טוען משהו על המציאות שבה הוא חי: מאשר אותה, מערער עליה, מסביר אותה או מוסר מידע על אודותיה. בכל אלה הוא משמיע את קולו כאשר לעצמו ולמציאות שבה הוא חי. אי לכך, בגישה הנרטיבית מייחסים חשיבות רבה להשמעת קולו של המספר. החוקר אינו תר אחר האמת ההיסטורית, אלא מתייחס להיגיון הפנימי ולמשמעות שמקנה המספר להתרחשויות. זו אחת הסיבות שבגינן רווחת הגישה הנרטיבית בקרב חוקרות פמיניסטיות, שכן הן מתמקדות בקבוצות מושתקות ו/או מוחלשות, שהנרטיבים שלהן, כקבוצה או כיחידים, לא קיבלו בעבר ביטוי חברתי, תרבותי או פוליטי (ליבליך, 2003; קרומר-נבו, 2006; Gilligan, 1982, 1989; Fine, 1997). יש הסבורים כי "השמעת קול", דהיינו הקשבה רגישה לנחקר, חושפת את קולו ה"אמיתי", האותנטי, כשהוא נקי מהשפעות חיצוניות, אך לא כן הוא: כל סיפור אישי מעוגן בנסיבות שונות ובהקשרים מגוונים, ומצונזר ומסונן על ידי מסננים חברתיים ותרבותיים. לכן, קולו של המספר מופק ונשמע תמיד מתוך הקשר כלשהו ובתוכו (הרחבה בעניין זה ראו בהמשך, בערשה השישית).

עדשה שלישית: הסיפור כמבטא זהות וכמכון זהות

סיפור הוא ערוץ להבנה של ה"עצמי" (self) ושל תהליכי הזהות של המספר. סיפורים שאדם מספר על עצמו (נרטיבים עצמיים) מאפשרים ללמוד עליו, על חייו, על תובנותיו ועל תפיסות עולמו, ובעצם על האופן שבו הוא מבין

את עצמו ואת העולם הסובב אותו. לטענת פולקינגהורן (Polkinghorne, 1988), חוויית ה"עצמי" מתגלמת בסיפור שהאדם מספר על עצמו. סיפורים עצמיים עשויים לחבר בין רכיבי זהות מרובים ואף סותרים באמצעות העלילה הסיפורית. אדם יכול לומר למשל "בבית הספר הייתי ביישן, אבל בבית או בין החברים הכירו את הצד הפתוח והחברתי שלי, שכן בסביבה מוכרת הרגשתי בטוח". בעזרת היכולת הסיפורית, טוען פולקינגהורן, נוצרת ומתגבשת הִלְכִידוֹת (קוהרנטיות) של הזהות (ראו גם: McAdams, 1993, 1997).

טענה זו מקובלת מאוד במחקרים המשתמשים בסיפורים עצמיים ככלי להבנת האינדיבידואל המספר, אך היא נכונה לכל מחקר המשתמש בסיפורים, גם אם אינו מתמקד ברמת הפרט. כאשר הסיפור מתייחס לקבוצה, לקהילה, לארגון או לתרבות, אפשר לומר בהשאלה כי הסיפור מבטא ומכוון זהות של קבוצה, של קהילה, של ארגון או של תרבות. סיפורי הזהות הללו הם תצרף של הסיפורים האישיים של החברים באותה קבוצה, כפונקציה של מקומו ומעמדו של כל פרט בה (ראו למשל זילבר, 1998). זהותה של קבוצה מתגלמת במוסכמות ובנורמות המרכזיות שלה, בערכיה ובעונשים שהיא מטילה על סטיות מהנורמה. כל אלה באים לידי ביטוי בנרטיבים האישיים של חברי הקבוצה, כמו גם בזיכרונות קיבוציים או במיתוסים הנוצרים במרוצת הזמן.

לדעת ריסמן וספירי (Riessman & Speedy, 2007), העיסוק בסיפור ככלי להבנת הזהות - האישית או הקבוצתית - הולך ונעשה חיוני יותר ויותר בעידן שבו מיטשטשים הגבולות שבין אוכלוסיות, לאומים, עמים ורכיבי זהות אחרים, שהיו קבועים ונוקשים במשך מאות שנים. זהויות, הן מדגישות, כבר אינן "נתונות" מלידה, אלא הן "מפעל" מתמשך שהיחיד והקבוצה אחראים ל"תחזוקתו" המתמדת. יתרה מכך, בעידן הפוסט-מודרני - זכותנו לעדכן את ה"מפעל", לערוך בו שינויים מרחיקי לכת ואף להציג זהויות שונות בהקשרים שונים.

עדשה רביעית: הסיפור כמגלם שינוי והתפתחות

המבנה של הנרטיב, בשונה מטקסטים אחרים המופקים במתודולוגיה איכותנית, מאפשר לחקור את תפיסתו האישית של המספר על השינוי שחל בו, ובסיפורים מהסוג הרחב – כמו סיפורי חיים – גם את חוויית ההתפתחות. מאחר שהמבנה הסיפורי מזמין את המספר להתייחס הן לעבר, קרי לאירועים שקרו לפני זמן הסיפור, והן לעתיד הקרוב או הרחוק, נוצרת אפשרות לבחון את האופנים שבהם הוא חווה בהווה את השינויים שחלו בעבר בחייו ובחיי הסובבים אותו – בין אם הם דמויות, אירועים או מוסדות חברתיים – וללמוד על המשמעות שהוא מקנה לשינויים אלה בהווה.

בימינו, אנשים משתמשים במונח "התפתחות" כדי להבין את חייהם כבעלי היגיון וסדר (Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler, & Tipton, 1985; Linde, 1993). אנשים חושבים על חייהם כמשתנים וכמתפתחים, כעוברים משלב לשלב, שבהם ה"עצמי" עובר מסלול של התפתחות, מן העבר הנזכר אל העתיד הצפוי (Langbaum, 1982). חשיבה במונחים של התפתחות ניזונה מרעיונות פסיכולוגיים מודרניים על התקדמות ושיפור עצמי, על הגשמה ומיצוי ה"עצמי" (ראו למשל: Rogers, 1961). מסיבה זו, ה"עצמי" המתפתח נזקק לכידות טמפורלית, כלומר למבנה מארגן המאפשר לשמר תחושה של דמיון ואחידות (sameness) למרות ההשתנות המתמדת בזמן (McAdams, 1988). מבנה זה מוצע על ידי הנרטיב, בעיקר בגרסה הנרטיבית של סיפור חיים. מקאדמס (McAdams, 1993) מציין שלא במקרה התפתחה האופנה של כתיבת אוטוביוגרפיות, יומנים (ואנו נוסף בלוגים) ורישומים אישיים אחרים בעידן העכשווי, שכן תופעה זו מצביעה על ניסיון פעיל, המשתנה חליפות, ליצור לכידות ב"עצמי".

עדשה חמישית: הסיפור כקשר בין מספר למאזין

סיפור נוצר תמיד מתוך קשר בין מספר למאזין ומתרחש במרחב היחסים שבין אדם לאדם נוסף, אחד או יותר. גם סיפורים כתובים, כמו אוטוביוגרפיות,

מסופרים כשהמספר רואה לנגד עיניו קהל, דמיוני או אמיתי. לדעת גרגן (Gergen, 1991), הסיפור איננו רק פעולת דיווח או תיעוד של עובדות מחיי המספר, אלא גם תוצר של מפגש בין שני סובייקטים, וככזה הוא מבנה את זהותם החברתית של הדובר ושל המאזין. ברמה המידית, סיפור מאפשר למאזין ללמוד משהו על המספר, על עולמו, על עיסוקיו, על תחביביו או על דעותיו. בה בעת, העובדה שיש מאזין המגיב באופנים שונים, סמויים וגלויים, לדברים הנאמרים, משפיעה על המספר, וממילא גם על סיפורו. יתרה מכך: הסיפור משפיע באופן אינטר-סובייקטיבי הן על המספר והן על המאזין – מבחינה רגשית, מחשבתית, ולעיתים התנהגותית – והשפעות אלו מעצבות בתורן את הסיפור המתהווה.

אפיון זה אינו ייחודי לנרטיב, שכן הוא קיים ברוב סוגי המחקר שבהם יצירת קשר בין החוקרת למשתתפת הנה מרכיב מרכזי. אולם דומה כי עצמתו בהקשר הנרטיבי רבה יותר, בשל המבנה הסיפורי המייצר קרבה ומעורר עניין. מקלאוד מכנה חוויה זו בשם "הילכדות": בשעה שאנו מאזינים לסיפור טוב, אנו "נשאבים" לתוכו ולאווירתו מתוך קשב בלתי-אמצעי המעכב לזמן מה את העמדות הביקורתיות והרפלקטיביות של ה"עצמי". חוויה זו קיימת בעצמה פחותה בשיטות מחקר איכותניות, כמו תצפית או שימוש בחומרים היסטוריים, שבהן המפגש בין החוקר והנחקר הנו עקיף.

עדשה שישית: הסיפור כתוצר הקשרי

סיפור אינו נוצר בחלל ריק אלא הוא מעוגן תמיד בהקשר. ברונר (Bruner, 1990) טוען כי כל תפיסה או הבנה של ה"עצמי" קשורה לסביבה התרבותית של האדם, למאפייניה ולערכיה. לדעתו, התרבות מספקת מעין תפריט אפשרי של התנהגויות, מיתוסים וסיפורים, נורמות, תפיסות עצמי וערכים, שממנו – ורק ממנו – יכול האדם לבחור ועל פיו לחיות את חייו ולעצב את זהותו הסיפורית. הווארד (Howard, 1991: 190) מגדיר תרבות כ"קהילה של יחידים התופסים את עולמם בצורה מסוימת, החולקים במשותף פירושים